

DE VROEG-ROMAANSE KERKEN VAN UTRECHT

DOOR

IR. C. L. TEMMINCK GROLL

Gedurende de laatste tien jaar is dank zij verschillende onderzoekingen onze kennis omtrent de vroegere vorm van de drie omstreeks het midden van de 11de eeuw in Utrecht gestichte kerken, de St. Pieter, de St. Jan en de St. Paulus, belangrijk toegenomen ¹.

De St. Janskerk (fig. 1, afb. 1).

Tijdens de restauratie van het koor van de St. Janskerk in de jaren 1948-'49 werden de funderingen van het Romaanse koor teruggevonden ². De plattegrond vertoonde overeenkomst met die van het koor van de St. Pieterskerk. Er was namelijk een hoofdkoor boven een, inwendig halfrond en uitwendig driezijdig gesloten, driebeukige krocht, geflankeerd door kleinere nevenkooren. Deze laatste waren echter aanmerkelijk korter dan die van de St. Pieterskerk; bovendien hadden de apsiden geen halfcirkelvormige, maar een hoefijzervormige plattegrond. De fundering bestond uit massale stroken van keien en puin in specie. De plattegrond van het oude koor werd in de huidige vloer aangegeven ³.

In het najaar van 1958 deed zich in verband met de herbestrating van een gedeelte van het St. Janskerkhof de mogelijkheid voor, een onderzoek in te stellen naar de voormalige westpartij

van de kerk ⁴. Hieromtrent waren slechts schaarse historische gegevens bekend; deze hebben aanleiding gegeven tot verschillende veronderstellingen ⁵. Op de kaart van Braun en Hogenberg ⁶ ziet men één toren op de zuidwestelijke hoek van de kerk. In het verlengde van de westgevel van deze toren loopt in noordelijke richting de westmuur van de om de kruisgang gelegen kapittelgebouwen.

Meer details biedt een tekening, welke berust in het Gem. Archief te Utrecht (afb. 2). Deze werd, blijkens het opschrift, gemaakt naar aanleiding van het slopen van deze zuidwestelijke toren in 1682. Men ziet hierop, dat hij op enige afstand lag vóór de westgevel ⁷. Er is een laag

⁴ De opgraving werd uitgevoerd door de onderafd. Monumentenzorg van de dienst Openbare Werken, Utrecht, in samenwerking met de R.O.B. te Amersfoort.

⁵ a In het *Handschrift van G. G. Calkoen* (gem. arch. Utrecht) 1902, blz. 50, is een plattegrond gereconstrueerd, welke is afgebeeld bij: E. J. Haslinghuis, „de Kaats naast de St. Janskerk”, *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1954, blz. 48.

b G. C. Labouchère, *o.c.*, blz. 9, veronderstelt, dat er één middentoren was, geflankeerd door twee kleinere.

c E. H. ter Kuile, *o.c.*, blz. 153: „de kerk schijnt te zijn ontworpen met twee torens op het Westen”.

d M. D. Ozinga, *o.c.*, blz. 87, wijst op de mogelijkheid, dat de zijgedeelten van de huidige westtravee torenvormig opgetrokken geweest kunnen zijn.

Hiervan gaat ook P. H. N. Briët uit in „Werkmaat in de Vroeg-Romaanse periode”, *Bouwkundig Weekblad* 74 (1956), blz. 360, waarin geconstateerd wordt, dat verschillende maten een veelvoud zijn van een bepaalde voetmaat. Zie voor gegevens omtrent de historie nog: B. M. de Jonge van Ellemeet, „Uit de geschiedenis van het Kapittel van Sint Jan”, *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1935, blz. 29.

⁶ E. J. Haslinghuis, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, deel 2, *De Provincie Utrecht*, 1ste druk, *De gemeente Utrecht*, 1ste afl. 's-Gravenhage 1956, blz. 32 en 33; afb. 13 en 14.

⁷ Het onderschrift van deze door Joost van Attevelt gemaakte tekening luidt: „dezen toorn van St. Jans Kerk was van duyggsteen ende in 't afbreken A° 1682

¹ Zie voor gegevens omtrent deze kerken: *Voorlopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, deel 1, Utrecht 1908, blz. 57-58. *Centraal Museum Utrecht, Catalogus van het Historisch Museum der Stad*, Utrecht 1928, blz. 206, 208, 253. G. C. Labouchère, *De oude kerken van Utrecht*, Utrecht 1939. E. H. ter Kuile, in: *Duizend jaar bouwen in Nederland*, deel 1, Amsterdam 1948, blz. 151 e.v.. M. D. Ozinga, *De Romaanse Kerkelijke Bouwkunst*, Amsterdam 1949, blz. 84 e.v.. *Kunstreisboek voor Nederland*, deel 3, 2de druk, Amsterdam 1954, blz. 149-153.

² Onderzocht in 1948 door de R.O.B.; zie P. Glazema, „Oudheidkundige opgravingen in de St. Janskerk te Utrecht in 1948”, *Jaarboekje Oud Utrecht* 1949, blz. 41-52.

³ De in de vloer aangegeven plattegrond strookt niet volkomen met de opmetingstekening, welke laatste in fig. 1 is aangehouden.

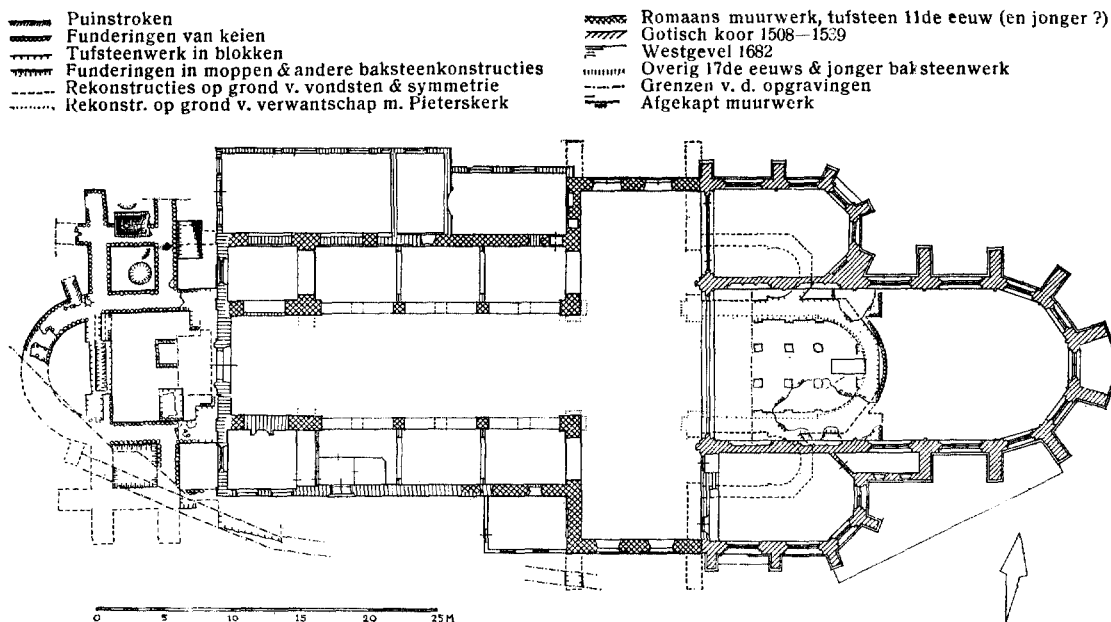

Fig. 1. St. Janskerk, plattegrond; de Gotische gewelven zijn niet aangegeven.

verbindingsslid tussen kerk en toren. Deze laatste wordt op de zuidwestelijke hoek geschraagd door een enorme bakstenen steunbeer, terwijl hij bovendien inwendig is versterkt door een bakstenen kern, waarvan een afzonderlijk schetsje is gemaakt.

Uit het onderzoek is gebleken, dat de afgebeelde toren een restant moet zijn geweest van een meer uitgebreide westpartij, welke bestond uit twee gelijke torens met een vrijwel vierkante ruimte daartussen, die aan de westzijde overging in een forse, in- en uitwendig halfronde apsis. Een interessante plattegrond dus, verwant aan die van vele Duitse Romaanse westpartijen⁸, maar zonder parallel binnen onze grenzen.

is daar in bevonden een werk van rode steen als hier nevens afgebeeld is". De huidige westgevel dateert van 1682 en werd ontworpen door Ghijsbert Theunisz. van Vianen, P. H. N. Briët, „Het Janskerkhof te Utrecht”, *Maandblad Oud Utrecht*, 29 (1956), blz. 64. Wanneer deze al niet, wat het middengedeelte betreft, was opgetrokken tijdens het maken van deze tekening, moet er voordien al op dezelfde plaats een gevel hebben bestaan.

⁸ O.m. die van de Domkerken te Mainz en Worms — weliswaar met ronde torens — en van de abdijkerk Maria Laach. Het moet echter niet uitgesloten geacht worden, dat de St. Lebuïnuskerk te Deventer een westapsis heeft bezeten.

De rechte verbinding tussen de westgevels van de torens, welke één geheel vormde met de overige funderingen, zal verband houden met een niveauverschil tussen de vloer van de tussenruimte (een westkoor dus) en die van de apsis zelf. Het in de richting van de kerk uitspringend gedeelte hiervan geeft vermoedelijk de plaats plaats aan van de treden.

Enkele details dienen nader te worden behandeld. Van de zuidelijke toren kon slechts de noordzijde worden ontgraven. De breedte van de funderingsstrook bedroeg ± 1.60 m. Een gedeelte van de, dank zij de afbeelding van 1682 bekende, bakstenen kern was ook nog aanwezig.

Tijdens een rioolaanleg in 1932 werd ook een gedeelte van deze kern aangetroffen⁹, zodat bekend is, dat deze 3.20 m in het vierkant mat. Een toen eveneens aangetroffen zware fundering ten zuiden van de westelijke travee van de huidige kerk, zou van een portaal afkomstig kunnen zijn, ook werd een gedeelte van de aanleg van de zuidwestelijke transeptsteunbeer gevonden.

Zowel in 1932 als nu werden resten aangetroffen van een verbinding tussen de zuidoosthoek van de zuidertoren en de zuidelijke muur

⁹ Een opmeting van W. Stoker berust in het Gem. Archief te Utrecht.

van de kerk. Deze is echter zeer bescheiden geweest in vergelijking met de verbinding tussen de noordoosthoek en de kerk, welke ± 1 m vóór de huidige westgevel een verzwaring naar de as van de kerk toe vertoont en die op de hoek bestond uit gaaf gevoegde, zuiver rechthoekige tufsteenblokken (de overige funderingen bleken voornamelijk te bestaan uit keien en ruw behakte tufsteenbrokken). Tenslotte lag er een zware fundering van een vanuit het noorden aanlopende steunbeer tegen de noordoosthoek van de toren. Deze liep koud tegen de toren aan en lag minder diep dan de torenfundering zelf. Waarschijnlijk is het wegens bouwvalligheid van het overige gedeelte van de westpartij nodig geworden, deze steunbeer aan te brengen. Het feit, dat hierin géén baksteen is verwerkt, wijst er wel op, dat dit reeds vroeg moet zijn geschied¹⁰. Of er tegen de zuidzijde van de toren steunberen hebben gestaan, kon niet worden nagegaan. De tekening van 1682 doet wel vermoeden, dat er kleine steunbeertjes waren, die niet hoger op gingen dan de onderste geleding¹¹.

De fundering van de noordelijke toren werd volledig blootgelegd (afb. 4). Deze had dezelfde afmetingen als de zuidelijke, maar is nooit van binnen met baksteen versterkt geweest; mogelijk heeft een instorting van de noordelijke toren de aanleiding gevormd tot het versterken van de zuidelijke¹². Er werden enige, waarschijnlijk 16de eeuwse, waterputten in de toren en vlak erbuiten aangetroffen. De aanlopende funderingen tegen de noordzijde van de toren moeten van steunberen afkomstig zijn; mogelijk liep de oostelijke door in de buitenmuur van de aangrenzende kapittelgebouwen; het uiteinde kon niet worden opgespoord. Aan de zuidwestzijde begon de reeds genoemde apsis, welke gedeeltelijk was weggehakt voor het maken van graven. Een tegen deze apsis op gebouwde steunbeer tekende zich alleen als een — overigens

zeer duidelijk omlijnde — puinstrook af. Merkwaardig was de cirkelvormige uitsparing in de apsis-fundering in de hoek tussen toren en steunbeer, door een smal kanaal met de buitenwereld verbonden. Iets overeenkomstigs is ook bij de kerk van de voormalige St. Paulusabdij gevonden.

Langs de achterzijde van de rechte verbinding tussen de torens lag een verzwaring in moppen, die ook boven de tufsteen voorkwam. Dit baksteenwerk is vermoedelijk afkomstig van de op de kaart van Braun en Hogenberg afgebeelde muur, die dan echter, in strijd met het op de kaart afgebeelde, een sprong moet hebben vertoond langs de zuidelijke muur van de noordtoeren, daar hij zich alleen langs de oostelijke muur daarvan kan hebben voortgezet. Een schoorconstructie in moppen van $29/30 \times 14.5/15 \times 7/7.5$ cm voor een opgaande muur was nog aanwezig op deze oostelijke fundering (afb. 4). Deze schoorconstructie, welke nog uit het begin van de 14de eeuw kan dateren, kan pas gebouwd zijn na de sloop van de toren en is vermoedelijk ook juist in verband daarmee noodzakelijk geworden. De oostmuur moest immers — in samenhang met de aangrenzende kapittelgebouwen — bij de sloop van de toren in stand blijven, terwijl hij zijn stabiliteit door deze sloop had verloren. Ten zuid-oosten van de toren zien we een overeenkomstige verbinding met de kerk als bij de zuidertoren. Van een verbinding tussen kerk en toren aan de noordzijde kon niets worden teruggevonden, daar hier in later tijd een grafkelder is gemaakt tot zo grote diepte, dat eventueel aanwezige funderingen daarvoor weggehakt moeten zijn.

Het merkwaardige nu bij de St. Janskerk is, dat de huidige westelijke travee eigenlijk ook overblijfsel is van een westpartij met torens. De lichtbeukvensters in deze travee zijn kennelijk later ingebroken, en in het schip ziet men aan weerszijden twee gedichte bogen boven elkaar, waaruit men moet afleiden, dat er tussen in een galerij is geweest. Een en ander kan pas nauwkeurig worden nagegaan, wanneer t.z.t. bij een restauratie het muurwerk kan worden ontleisterd.

Wel bleek, dat de huidige westgevel geheel op een tufstenen fundering rustte. Het gedeelte voor het middenschip was dieper gefundeerd dan de delen voor de zijbeuken. Er is een klein verschil tussen de asrichting van de tegenwoordige westpartij en die van wat nu gevonden werd. Dit zou op verschillende perioden kunnen wijzen¹³.

¹³ Mogelijk verband houdend met de brand in 1148; vgl. noot 10.

¹⁰ Er zijn branden bekend uit de jaren 1148 en 1279 („Wievekensbrand“) G. C. Labouchère, o.c., blz. 9, vgl. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, deel IV-1, 's-Gravenhage 1954, no. 2056.

¹¹ C. L. Temminck Groll, „De Hervormde Kerk te Olst“, *Nieuws-Bull. K.N.O.B.* 6de S, 11 (1958), kol. 41-42, waar verschillende Romaanse steunberen ter sprake worden gebracht.

¹² Blijkens aantekeningen in het handschrift van G. G. Calkoen, blz. 52, was er reeds in 1372 en wederom in 1382 sprake van één toren. Het baksteenformaat van de versterking, $7/7.5 \times 14.5/15 \times 29/30$ cm wijst er op, dat deze vermoedelijk al in de 14de eeuw werd aangebracht.

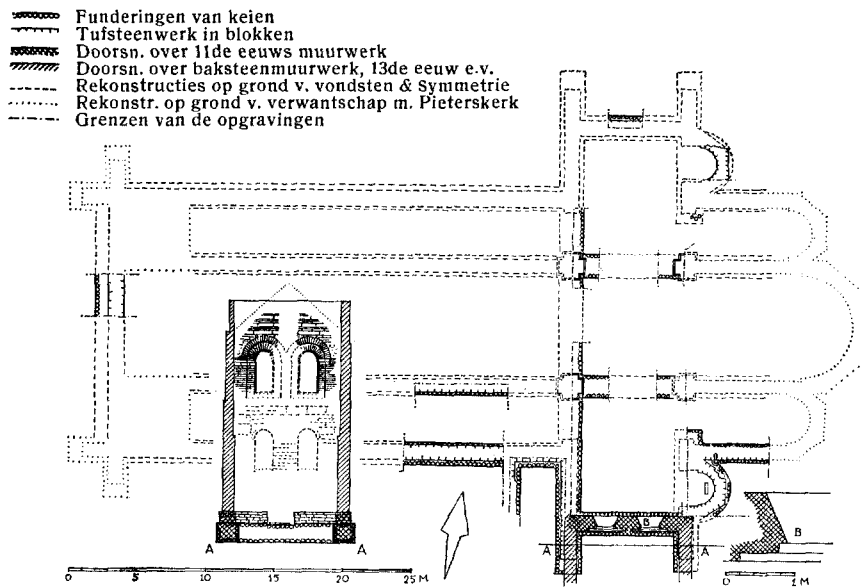

Fig. 2. St. Pauluskerk, plattegrond.

Deze afwijking is echter niet of nauwelijks groter, dan de onregelmatigheden, die wij aantreffen in de gevonden funderingen zelf.

De onderkant van de fundering van de torens en de apsis ligt 2.10 m onder het vloerpeil van het schip. De fundering van de westgevels van de zijbeuken ligt ± 1.80 m onder dit vloerpeil.

In het schip van de St. Janskerk heeft men in 1657 het aantal pijlers gehalveerd, door er om de andere een weg te breken (vgl. afb. 3).

De St. Pauluskerk (fig. 2).

Van de kerk van de voormalige St. Paulusabdij kenden wij tot voor enkele jaren vrijwel alleen de twee zeer fraaie kapitelen in het Centraal Museum¹⁴. Van de abdijgebouwen waren er verschillende in min of meer verbouwde vorm in stand gebleven, als onderdelen van de arrondissementsrechtbank. Zelfs het bekende gebouw van Chr. Kramm¹⁵ bevatte in de kelders en aan de achterzijde nog vele restanten van de abdijgebouwen. Tijdens de verbouwing van het complex in 1954 e.v. bleek, dat de noordgevel van het minst verbouwde gedeelte nog zeer belangrijke fragmenten bevatte van de zuidelijke transeptgevel van de kerk. Daar het jongere (tot op vrij grote hoogte waarschijnlijk 13de eeuwse) abdijgebouw zonder eigen eindgevel tegen de kerk was gebouwd, moest deze muur bij de sloop

van de kerk in stand blijven. Hij was echter door de bepleistering en de latere vensters geheel onherkenbaar. Voor zover mogelijk, zijn de restanten nu gehandhaafd en ten dele aangevuld.

Aan de buitenzijde van de kerk (dus b i n n e n het huidige gerechtsgebouw), waren de bovenvensters gevat in brede spaarvelden (afb. 6; fig. 2 doorsnede AA)¹⁶. Aan de binnenzijde, het nu van buiten zichtbare gedeelte dus, zijn de dagganten sterk afgeschuind (fig. 2 detail B). Over de bovenste vensters liep hier een gewelfmoet, die afkomstig moet zijn van een latere verbouwing. In aansluiting op deze gevel kon de vorm van het transept nader worden bepaald (afb. 5)¹⁷. Dit bleek praktisch samen te vallen met het binnenpleintje, dat vanaf de Nieuwe Gracht

¹⁶ Van het benedengedeelte van de muur was alleen de voormalige binnenzijde ten dele behouden gebleven. Omtrent de buitenordonnantie ter hoogte van de benedenvensters is dus niets bekend. Merkwaardig is, dat het gedeelte tussen de vensters uit grote blokken — tot 60 cm dik — bestond, terwijl de muurdammen een lagenmaat van ± 15 cm hadden. In de top was een afwisseling van steeds twee smalle lagen op één brede. Blijkens de fundering was er onderin een niet symmetrisch geplaatste doorgang.

¹⁷ Het onderzoek werd uitgevoerd door de onderafd. Monumentenzorg van de Dienst Openbare Werken Utrecht. Zie W. Stoker, „De St. Paulusabdij te Utrecht”, *Maandblad Oud-Utrecht* 27 (1954), blz. 68, en 28 (1955) blz. 65; met afb. en C. Damen O.S.B. „Over de St. Paulusabdij van Utrecht”, *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1957, blz. 29.

¹⁴ *Catalogus Hist. Museum*, no. 1554.

¹⁵ E. J. Haslinghuis, o.c., blz. 103 e.v.

bereikbaar is door de Hofpoort. De afmetingen zijn ongeveer gelijk aan die van de transepten van de St. Pieters en de St. Janskerk, maar de uitvoering is iets rijker. Er bevonden zich namelijk ter weerszijden van het hoofdkoor niet alleen nevenkoren maar ook nog kleine absidiolen daar weer naast. De noordelijke daarvan is in het planveisel aangegeven. Hoe lang het koor was, is niet bekend; mogelijk kan een later onderzoek dit nog eens aan het licht brengen. Om een beeld te kunnen geven van de mogelijke plattegrond is, onder alle voorbehoud, aangenomen dat ook hier het koor heeft bestaan uit een vierkant vak, waartegen een apsis¹⁸ was aangebracht. De zijkoren moeten, gezien de vondsten, op zijn minst de lengte van die van de St. Pieter gehad hebben.

De hoofdmaten van het schip zijn bekend, doordat de fundering van de zuidelijke zijmuur, die van de zuidelijke rij pijlers of kolommen (afb. 5) en die van een deel van de westmuur zijn gevonden¹⁹; deze laatste, evenals de zuidelijke transeptapsidiool reeds in 1949²⁰. Boven dien is dank zij verschillende oude stadsgezichten bekend, dat de kerk twee westtorens bezat²¹.

Opgemerkt moet nog worden, dat tegen het transept, blijkens de funderingen, steunberen gestaan moeten hebben; evenals bij de St. Pieterskerk en vermoedelijk ook bij de St. Janskerk, gezien de vondst bij de zuidwesthoek.

De kruisgang bleek géén vleugel langs de kerk bezeten te hebben; de oostelijke en de zuidelijke vleugel zijn nog te onderkennen in de plattegrond van het huidige gebouwencomplex. De verschillende funderingen waren alle van zeer goede kwaliteit, de opgaande gevel echter was vrij slordig gemetseld en beslist veel slechter uitgevoerd dan het muurwerk van de St. Pieterskerk. De vraag komt naar voren, op welke plaats in de kerk men zich de bovengenoemde kapitelen moet voorstellen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat er hier tussen de torens — evenals in de St. Pieter — een galerij is geweest, in welk geval de

kapitelen zeer wel deel uitgemaakt kunnen hebben van de onderbouw.

*De St. Pieterskerk*²² (fig. 3).

In 1955-'56 werd de St. Pieterskerk intensief onderzocht in verband met de voorbereiding van een door ir. P. H. N. Briët te maken restauratieplan²³.

De westpartij.

Op enige afstand ten westen van de huidige voorgevel²⁴ werden de fundamenten aangetroffen van de twee westtorens. De tegen de huidige westgevel teniet lopende laatste muraalboog van de zuiderzijbeuk deed reeds vermoeden, dat de kerk iets langer is geweest (afb. 9). Tussen de torens bevond zich een galerij, die op een overwelling rustte. Deze was ons bekend uit de tekening van P. Saenredam (afb. 7). Het bleek nu, dat deze galerij ten oosten van de torens over ruim een meter dóórliep in het schip van de kerk, en wel tot waar nu het middengedeelte van de tegenwoordige gevel staat. De aanzetten van de gewelven werden achter de 17de eeuwse beklamping nog teruggevonden²⁵. Tevens bleek, dat het torenfront op de hoeken zware haakse steunberen heeft bezeten²⁶.

Kruisgang.

De oostelijke arm van de kruisgang werd teruggevonden pal ten zuiden van de ingang in de zuider-zijbeukgevel. Deze moet dus de toegang

²² Zie behalve de onder noot 1 genoemde literatuur de aantekeningen, bijgevoegd in *Duizend Jaar Bouwen in Nederland*, deel 2, Amsterdam 1957 en A. M. van Akerlaken, *De St. Pieterskerk te Utrecht*, 4de druk, Utrecht 1954.

²³ Het opgaande werk werd, waar mogelijk, ontleend en onderzocht door ir. P. H. N. Briët; in aansluiting hierop werd door de Dienst O.W. een onderzoek ingesteld naar de funderingen van de verdwenen westpartij; zie W. Stoker, „De jongste opgravingen in Utrecht”, *Maandblad Oud Utrecht* 29 (1956) blz. 73 e.v..

²⁴ Opgetrokken na de storm van 1674, door Ghijsbert Theunisz. van Vianen, vgl. P. H. N. Briët en P. Cuperus, *Bouwkundig Weekblad*, 71 (1953) blz. 35.

²⁵ De zijgedeelten van de huidige westgevel bevatten geen middeleeuws werk, ze zijn opgetrokken op een fundering van brede, bakstenen bogen, welke waren geslagen tussen de funderingsstroken van de zijmuren en die onder de kolommen.

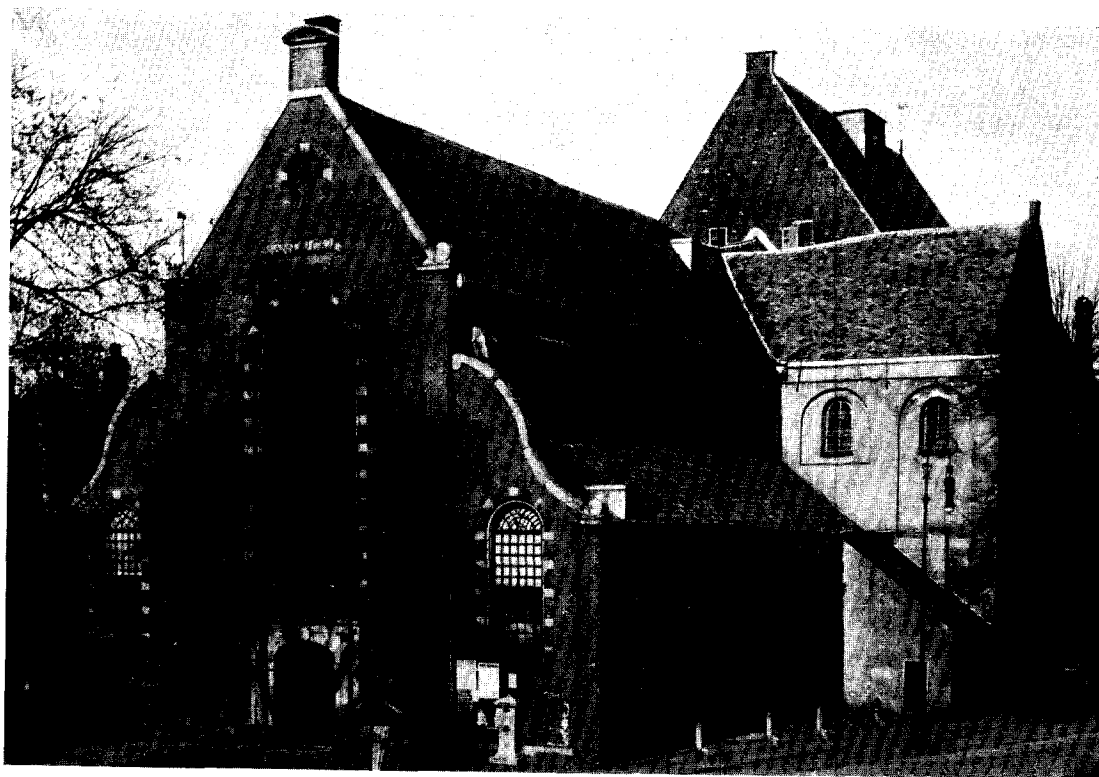
²⁶ Vgl. de toren van Rijsenburg, die een restant is van een westfront met twee torens, en die Romaanse steunberen heeft aan de zijde, welke vroeger het uiteinde van het westblok vormde.

¹⁸ Bij de St. Pieterskerk is dit vak zuiver vierkant, bij de St. Janskerk was het echter enigszins langwerpig. Het kruisingsvak van de St. Pauluskerk heeft trouwens een iets grotere breedte dan diepte.

¹⁹ Daar het restant van de westgevel gemeten is vanuit een geheel ander bouwblok, is een kleine speling in de plaats t.o.v. de overige vondsten mogelijk.

²⁰ W. Stoker, *Maandblad Oud Utrecht*, 22 (1949), blz. 89. De zuidelijke apsidiool ligt onder het tegenwoordige Duitse Huis.

²¹ O.m. op die van A. van Wijngaarden, 1560: E. J. Haslinghuis, o.c., afb. 11 t.o. blz. 25.

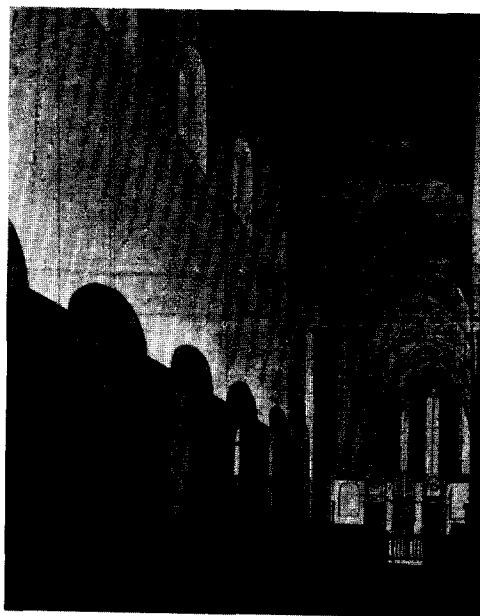

Afb. 1. St. Janskerk uit het zuid-westen, omstreeks 1910.

(Foto Bartsch)

Afb. 2. St. Janskerk, zuidwestelijke hoektoren in 1682, tekening Joost van Atteveld.

Afb. 3. St. Janskerk, inwendig in 1671, tekening Roosmale.

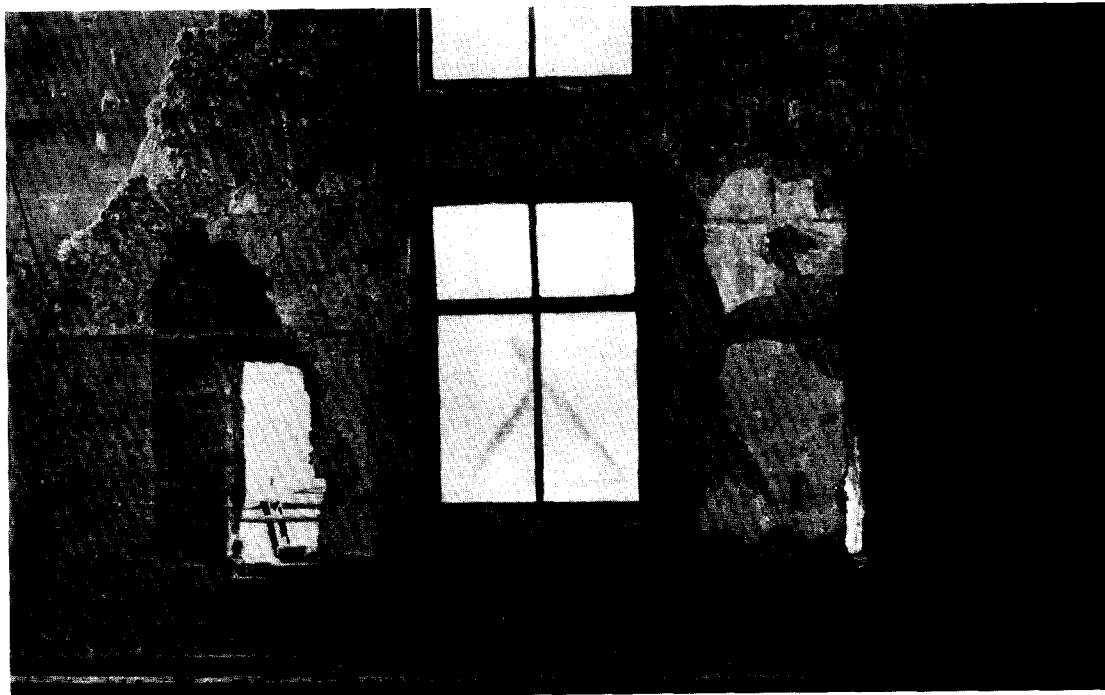
(Soestdijk, Kon. Paleis)

Afb. 4 St. Janskerk, fundament v. d. noord. toren;
bovenaan links begin v. d. apsis.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 5 St. Pauluskerk, basement van een
der westelijke kruisingspijlers.
(Foto R.O.B., Amersfoort)

Afb. 6 St. Pauluskerk, overblijfsels van de bovenvensters in de zuidelijke transeptgevel.
(Foto Monumentenzorg)

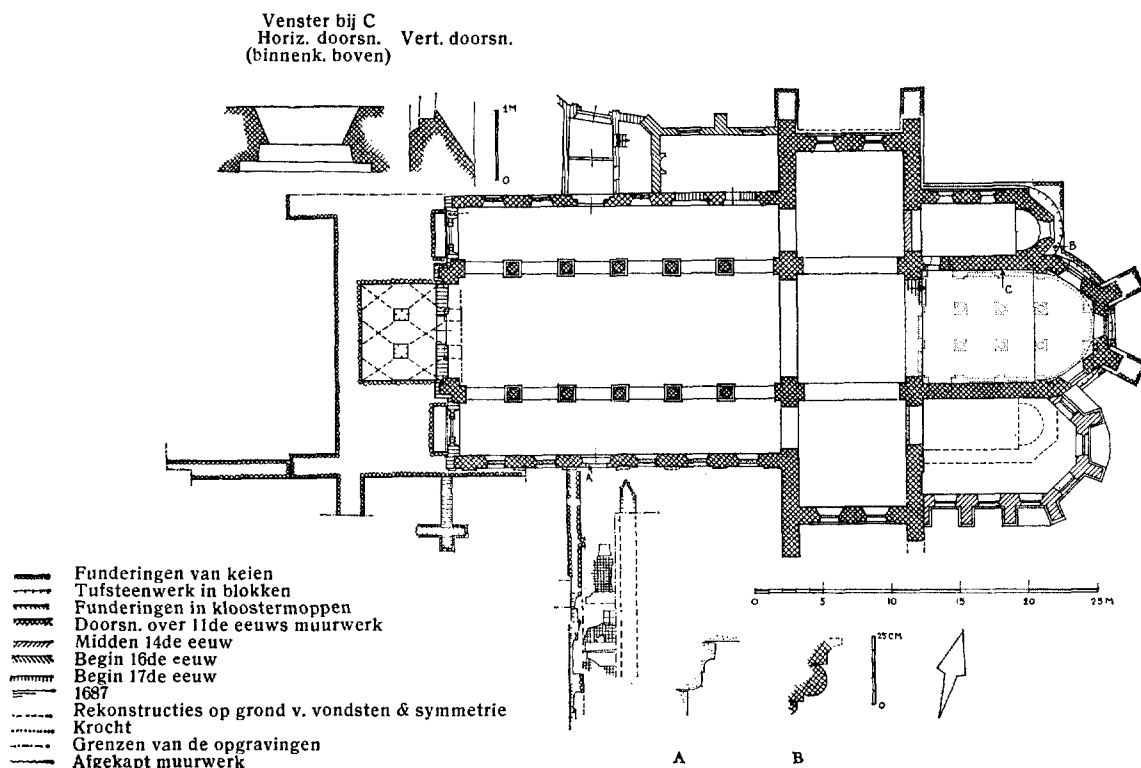

Fig. 3. St. Pieterskerk, plattegrond; de Gotische gewelven zijn niet aangegeven.

tot de kruisgang hebben bevat; er is ook nog een uit de Romaanse tijd daterende, op consoles rustende latei (fig. 3, detail A). Er bleek ook nog een schuine dakmoet van de aanlopende vleugel onder het venster zichtbaar te zijn (afb. 9). Het venster heeft in verband daarmee een hogere onderdorpel dan de overige. Vermoedelijk liep de pandhof in westelijke richting tot voorbij de kerk, gezien de zware fundering, welke er lag in het verlengde van de steunbeer op de zuidwesthoek. Noch de westelijke, noch de zuidelijke arm werd teruggevonden. Een noordelijke vleugel, langs de zuidmuur van de kerk is er kennelijk nooit geweest, evenmin als bij de St. Paulus.

Vele interessante vondsten leverde de ontlepstering van de oostelijke partijen van de kerk.

Het hoofdkoor.

Aan de binnenzijde van het koor bleek duidelijk, dat dit inwendig half rond geweest is en tijdens de Gotische verbouwing eenvoudig uitgekapt is tot de tegenwoordige veelhoekige vorm; (schematisch is op fig. 3 het verloop van de voegen aangegeven). Zo kon ook de aanzet van

de halve koepel boven de apsis aan de stand van de voegen worden herkend. Nauwkeurig kon worden bepaald, op welke hoogte de vensters in het koor hebben gezeten, doordat de uiteinden van de bogen nog aanwezig waren in de dagkanten van de hoogopgaande Gotische vensters. Elk van deze drie vensters is ontstaan uit twee boven elkaar gelegen Romaanse vensters, die met elkaar werden verbonden, waarna het geheel nog belangrijk naar boven werd uitgebroken, dit was mogelijk, doordat de halve koepel werd vervangen door het Gotische gewelf (afb. 8).

Het uitwendige van het koor moet steeds veelhoekig zijn geweest; de stootvoegen tussen de (zeer langwerpige) tufsteenblokken staan alle loodrecht op het muurvlak. Toch zag men op de zeer zware funderingsplaat enkele lagen opgaand metselwerk, die erop wijzen, dat men eerst het plan had het koor ook uitwendig half rond te maken. De beide koorsteunberen bleken tot het oorspronkelijke werk te behoren; zij zijn echter blijkens een schuinlopende bouwnaad in later tijd (met tufsteen) verhoogd — vermoedelijk toen de halve koepel werd vervangen door

het huidige gewelf. De buitenzijden waren afgekap, de funderingen staken ook veel verder naar voren. Het is zeer wel mogelijk, dat ze oorspronkelijk schuin gelopen hebben, als de meeste Romaanse torensteunberen²⁷. Het vierkante vak van het koor bezat bovenin aan elke zijkant twee vensters, die buiten nog ten dele zichtbaar zijn; de onderkanten gaan schuil achter het dak van het noordelijke nevenkoor, dat nu aanmerkelijk steiler is dan oorspronkelijk het geval was. Aan de binnenzijde zijn deze vensters dichtgemetseld, aangezien ze oversneden werden door het Gotische gewelf. Het profiel was vrijwel gelijk aan dat van de vensters van de St. Pauluskerk (fig. 3, detail C). Van de trappen tussen hoofdkoor en kruising werden de bovenste treden nog aangehouden. Gezien het verloop moeten wij aannemen, dat het vak van de kruising zelf weer hoger lag dan de aangrenzende transept- en schipruimten. Enkele vondsten duiden erop, dat zich in de afscheiding tussen koor en kerkruimte een Romaanse ambon bevond (afb. 11).

Het noordelijke nevenkoor.

Dit maakte tot voor enkele jaren deel uit van de thans gesloopte kosterswoning. Het is reeds ten dele door Ir. P. H. N. Briët gerestaureerd. Evenals het hoofdkoor is het vanouds uitwendig veelhoekig en inwendig half rond geweest. Ook hier moet het plan bestaan hebben, het uitwendig half rond te maken. De fundering is precies rechthoekig.

Oorspronkelijk was het nevenkoor over de volle hoogte met een boog geopend naar het transept. De apsis is gedekt door een halve koepel, waarop een 14de eeuwse schildering werd blootgelegd, vermoedelijk een Christusfiguur voorstellend in een dubbele mandorla (afb. 10). De ruimte zelf is nu met een spits tongewelf overkluisd, maar het is mogelijk, dat deze eerst is aangebracht bij een (overigens vrij vroege) verbouwing en dat er voordien een vlakke zoldering is geweest. Reeds vroeg ook, maar waarschijnlijk wel na het aanbrengen van het gewelf, moet men de ruimte in tweeën hebben verdeeld.

²⁷ C. L. Temminck Groll, *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 11 (1958), kol. 41-42. Vgl. de koorsteunberen van de kerk de St. Guilhem-du-Désert (Z. Fr.), J. Puig i Cadafalch, *Le premier art roman*, Parijs 1928, pl. XXXIII. De aan de St. Pieterskerk verwante St. Martinuskerk te Emmerik heeft eveneens originele, zij het zeer bescheiden, koorsteunbeertjes. Ook de St. Michaelskerk te Hildesheim bezat blijkens de jongste onderzoekingen steunberen. H. Beseler & H. Roggenkamp, *Die Michaeliskirche in Hildesheim*, Berlijn 1954.

In de opening was halverwege een tufstenen rondboog geslagen, rustend op een zelfde impostlijst als bovenin, waarboven de opening met tufsteen werd gedicht. Zo kan men de onder ruimte — van waaruit men ook thans nog in de krocht²⁸ kan komen — betreden vanuit het transept, terwijl de bovenruimte toegankelijk was vanuit het hoge koor. Pas later, mogelijk in de 16de eeuw, heeft men de benedenruimte overwelfd, en wel met moppen van dezelfde soort als die waarmee men tenslotte ook de onderste boog dichtte; waarschijnlijk was er eerst slechts een houten vloer geweest.

Aan de zuidzijde zal ongetwijfeld een overeenkomstige kapel gestaan hebben. Hiervan rest ons alleen nog de (dichtgemetselde) opening naar het transept; overigens is de gehele kapel in de 14de eeuw belangrijk vergroot (zie fig. 3).

Het transept.

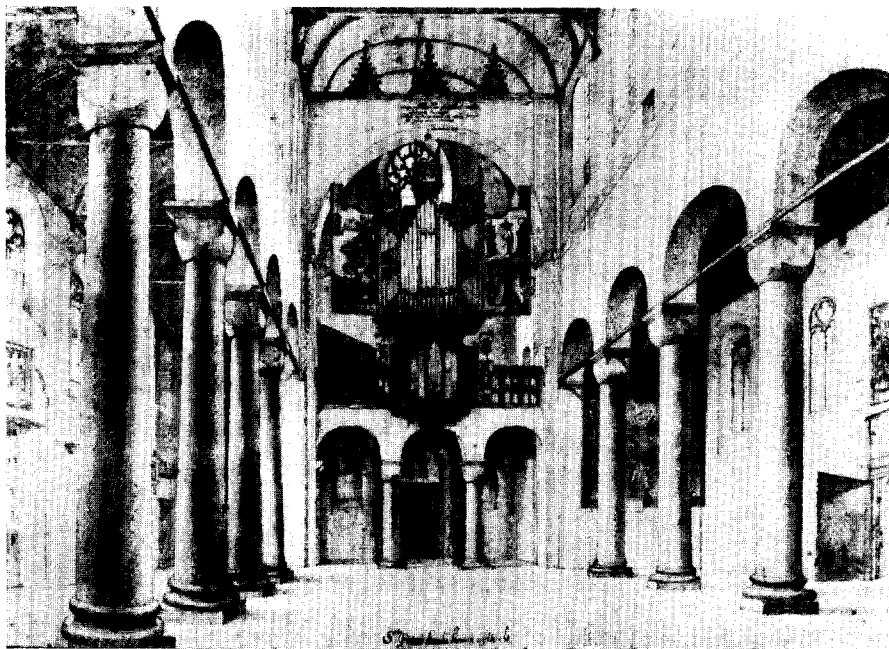
Bij de ontleistering van het transept bleek, dat ook hier de steunberen in principe origineel waren; zij zijn echter eveneens in later tijd verhoogd en aan de voorzijden afgekap. De funderingen liepen door tot ± 3 m buiten de gevel.

De huidige vensters in de eindgevels zijn, evenals die in de koorsluiting, ontstaan uit twee boven elkaar gelegen Romaanse vensters, waarvan de aanzetten nog aanwezig zijn (vgl. de transeptgevel van de St. Pauluskerk), terwijl de vensters in de zijgevels zijn dichtgezet in verband met de overwelfing, die in de 13de eeuw is aangebracht in de gehele oostpartij; vermoedelijk ter vervanging van een vlakke zoldering; het schip kreeg in later tijd houten tongewelven.

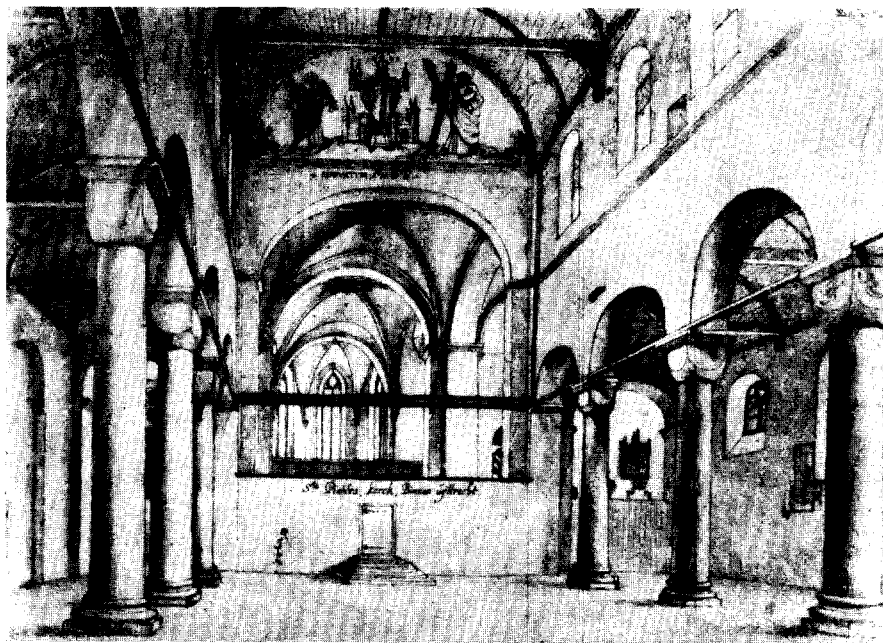
Van belang is nog, dat het muurwerk van de zuiderzijbeuk nabij het transept het oorspronkelijk voegwerk heeft bewaard achter een later — nu verwijderd — muurtje. De voegen zijn grof gesneden en springen iets naar voren; de voegspecie is met rood gruis vermengd.

Wij hebben hiermede de voornaamste vondsten van de afgelopen jaren willen vastleggen in de hoop, dat het materiaal t.z.t. zal kunnen wor-

²⁸ Waarin de sarcofaag is geplaatst van bisschop Bernoldus, de vermoedelijke stichter van de hier genoemde kerken en van de onder noot 8 genoemde St. Lebuïnuskerk te Deventer. Zie ook: G. I. Lieftinck, „De herkomst van bisschop Bernold van Utrecht”, *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1949, blz. 23, en A. M. van Akerlaken, „De Opgraving van Bisschop Bernoldus' sarcofaag in de St. Pieterskerk”, *Maandblad Oud Utrecht* 25 (1952), blz. 46.

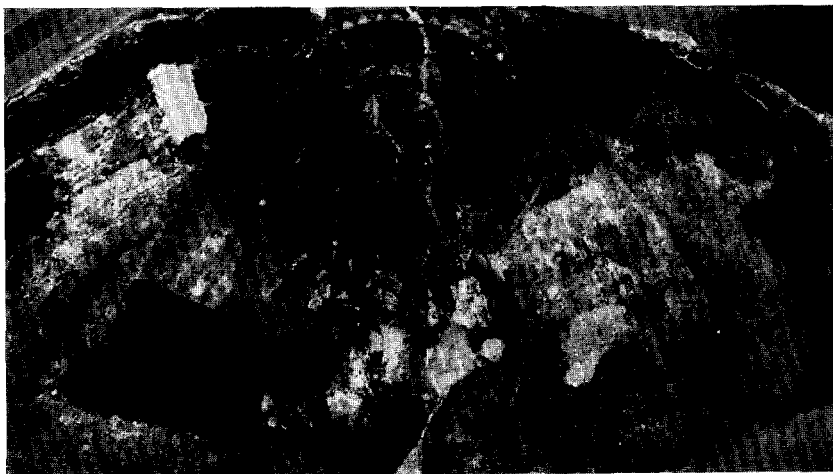
Afb. 7. St. Pieterskerk, inwendig naar het westen, 1636, tekening P. Saenredam.
(Utrecht, Gem. Archief)

Afb. 8. St. Pieterskerk, inwendig naar het oosten, 1636, tekening P. Saenredam
(Utrecht, Gem. Archief)

Afb. 9. St. Pieterskerk, gedeelte van de zuidgevel; boven de ingang is de dakmoet zichtbaar van de kruisgang.

Afb. 10. St. Pieterskerk, 14de eeuwse apsischildering in het noordelijke nevenkoor.

Afb. 11. St. Pieterskerk, fragment van de ambon, gevonden bij het koor.
(Foto's Monumentenzorg)

den verwerkt in een meer kunsthistorische beschouwing.

Uit het medegedeelde blijkt reeds, dat de drie kerken in hun oorspronkelijke opzet een zeer grote verwantschap vertoonden en dat zij in af-

metingen zelfs vrijwel gelijk waren. Toch bezaten alle drie eigen elementen: de St. Pieterskerk haar fraaie zandstenen zuilen, de St. Janskerk haar westelijke apsis en de St. Pauluskerk haar absidiolen tegen de oostzijde van het transept.

SUMMARY

EARLY ROMANESQUE CHURCHES OF UTRECHT

BY IR. C. L. TEMMINCK GROLL

In the mid-eleventh century three churches were erected east, north and south of the Cathedral Church at Utrecht, and dedicated to St. Peter, St. John, and St. Paul respectively. Towards the end of the eleventh century St. Mary's Church was erected to the west, thus completing the cross of which the Cathedral formed the centre. Bishop Bernoldus, the founder of St. Lebuinus's Church at Deventer, was probably responsible for the building of the former three churches.

The various investigations which have been carried out these last ten years, have added considerably to our knowledge of the original plan of these three churches. It appeared that they were about equal in size and of a very similar type.

The excavations and recovery of the vanished foundations of the westwork was an extremely valuable contribution to our knowledge of St. John's Church. This western block consisted of a west choir with apsidal termination, flanked

by two towers. A previous excavation had revealed the foundations of the Romanesque choir below the present, sixteenth century, chancel. The Romanesque choir must have had a crypt which was akin to that of St. Peter's Church. The apses of the side-choirs were built on a horseshoe-shaped plan.

Of the almost completely demolished church of the St. Paul's Abbey, several foundations were laid bare. In addition, one of the walls of an adjoining building appeared to incorporate important fragments of the façade of the southern transept.

As to St. Peter's Church, after the plaster had been removed from the choir, which dated from the Gothic period, an examination of the structure could be carried out which supplied almost all data concerning the original situation. The foundations were excavated of the towers that had been destroyed by a hurricane in 1674, and also of the gallery between them.